

BENKŐ LORÁND

Castrum Borssed zouolvn

1. Anonymus gesztája 34. *capitulum*ának legnagyobb részét Bönger fia Bors vezér Garam menti ténykedésének szenteli. A személyéhez kapcsolt cselekmények sora a fejezet végén így zárul le: „*maxima(m) municionem de lapidib(us) facere p[re]cepit. q[uo]d n(un)c castrum Borssed zouolvn uocatuR.*”

A P. magiszter változatos helynévi tipológiájában is különleges struktúrájú megnevezés R. Zovolyon > Zólyom utótagjával most nem kívánnék foglalkozni, mert túlfeszítené mondanivalóm kereteit; bár megjegyzem, hogy világos etimonja – < szláv *Zvolen* ’kiválasztott’ < szláv *zvoliti* < *izvoliti* ’kiválaszt’¹ – mellett mind a névadás szláv–magyar viszonylata, mind a helynév eredeti jelentésköre további elemzésre is rászorulna. Tárgyalni kívánom viszont a teljes helynév szerkezeti problematikáját és benne különösképpen az előtag mibenlétét, annál is inkább, mert szorosabban vett nyelvészeti–névtani vonatkozásain túl történeti tanulságokkal is szolgál.

2. A *Borssed* megfejtésére több kísérlet történt. Szabó Károly említi először, hogy a *Borssed* másolási hiba Borsod helyett, nyilván a Bors vezér nevével való kapcsolatra gondolva.² Pais Dezső előbb átveszi ezt a magyarázatot, hozzáfűzve, hogy a név összefügg a várrom melletti Borsuva erdő nevével, amely ’Bors-é’ jelentésű.³ Később viszont már kétségét nyilvánítja a másolási hibáról, mivel a helynévi szerkezet ’Borsod Zólyoma’-féle jelentését nem tartja érthetőnek, csak egy ’Bors Zólyomá’-t, akkor viszont ’Borsu Zovolon’ alaknak kellene

¹ Vö.: MELICH JÁNOS: A honfoglaláskori Magyarország. Bp. 1925. (MELICH: HonfMg.) 354.; KISS LAJOS: Földrajzi nevek etimológiai szótára I–II. Bp. 1988. (KISS: FNESz.) II. 808.

² SZABÓ KÁROLY: I. Béla király névtelen jegyzője... Pest 1860. 40.

³ PAIS-DEZSŐ: Magyar Anonymus. Bp. 1926. (PAIS: MAn.) 108., 150. Vö. még: Scriptorum rerum Hungaricarum. Ed. EMERICUS SZENTPÉTERY. I–II. Bp. 1937–1938. (SRH.) I. 76.

szerepelnie.⁴ A tőle jelzett nehézségek miatt Pais utóbb – fönntartva az íráshiba lehetőségét – új magyarázattal áll elő, a *Borssed* utótagjában a latin *sed* kötőszót látva, amely szerinte megkülönböztető szerepű Anonymusnál a másik Bors-vár (*castrum Borsu* = Bars) ellenében.⁵ Györffy György előbb szintén Borsod-Zólyom váráról beszél,⁶ később azonban Pais vélekedésével ellentétben a Bors-séd 'Bors-patak' értelmezést tartja helyesnek, a Zólyom-várnál délről torkolló patak felső ága Borsuva, illetőleg Burzovo nevére utalva.⁷

3. A Zólyom név hiteles forrásból először Anonymusnál kerül elő. A XIII. századi oklevelekben legtöbbször csak a puszta alapnév szerepel úgy, hogy az általa jelölt objektum minősége sincs kitéve; ezek az adatok jórészt vagy a várra, vagy a területre (erdőbirtokra) vonatkozhatnak. A zólyomi ispán első említése 1222-ből való: „*Detricus, comes de Zvolum*”,⁸ az azonban sem itt, sem számos későbbi adatban nem állapítható meg, hogy a várnak vagy a királyi erdőgazdaságnak a vezetőjéről van-e szó.⁹ Királyi birtokként először 1232-ben szerepel: „*predium nostrum de Zoulum*.”¹⁰ Várára való kifejezett utalást először 1254-ből találhatunk: „*servientiis Castri Zolyom*.”¹¹ Ugyancsak 1254-ből ismert első helységnévi előfordulása: „*de villa Zolon*.”¹² A Zólyom mint me-

⁴ Magyar Nyelv (MNy.) 1928. 115.

⁵ SRH. I. 76.; MNy. 1937. 278.

⁶ GYÖRFFY GYÖRGY: Az Árpád-kori Magyarország történeti földrajza I–IV. Bp. 1963–1998. (GYÖRFFY) I. 414., 415.

⁷ Archeologiai Értesítő 1970: 228.; GYÖRFFY GYÖRGY: Anonymus Gesta Hungarorum. Magyar Helikon. Bp. 1977.² (GYÖRFFY: AnGH.) 142.

⁸ Codex diplomaticus et epistolaris Slovaciae I. Ed. RICHARD MARSINA. Bratislava 1971. (CDES.) 205.

⁹ Vö. még: MÁLYUSZ ELEMÉR: Turóc megye kialakulása. Bp. 1922. (MÁLYUSZ: Turóc m.) 5–6., 8–9.; KRISTÓ GYULA: A vármegyék kialakulása Magyarországon. Bp. 1988. (KRISTÓ: Várm.) 378. Az erdőispánság vezetőjének megjelölésére l. még: 1229: „*Detrici, procuratoris de Zoulum*”: CDES. I. 120.

¹⁰ CDES. I. 280.

¹¹ Codex diplomaticus Hungariae... Op. GEORGII FEJÉR. Pest 1829–1844. (CD.) III. 2. 229. Vö. még: MÁLYUSZ: Turóc m. 5.; KRISTÓ: Várm. 378–379.

¹² CD. IV. 2. 213.

gyenév 1279-ben jön elő: „*Comitatui [= -us] de Zolum*”.¹³ Mindezekben az alapnév mellett szereplő latin megjelölések inkább pontosítások, és nem a név szerves tartozékai. Teljesen szemben áll viszont velük a Magiszter *Borssed Zovolon*-ja, ahol a *Borssed* „szabályos” névelem. Rögtön hozzá kell tenni, hogy az egész névegyüttes mint helynévtípus is meglehetősen szokatlan, az anonymusi helynévtipológiában páratlan; nemcsak a zólyomi vár megnevezésére, hanem a Zólyom név semelyik más előfordulásával kapcsolatban sem szerepel többé. Ez a körülmény önmagában is sejteti, hogy itt P. mesternek valami különleges jellegű és szándékú kiemeléséről, hely-jellemzéséről van szó.

A *Borssed* előtag egyébként az összetett helynévben minősítő jelzői szerepű, és a szövegösszefüggésből kitetszően szembeállító szerepe van. A Névtelen ugyanis a 34. *capitulumban* kétszer is szerepelteti az erdőterület, erdőbirtok megnevezését: „*in siluam zovolon*” és „*ad siluam zovolon*”, sőt ennek második előfordulása azonos mondatban szerepel „*castrum Borssed zovolon*”-jával, ahol a *Borssed* egyúttal az előbbi nevekkal való szembenállást is kifejezi. Igen ám, de erre teljesen elég volna maga a *castrum Zovolon* is, mint ahogy ezt a Mester teljes következetességgel szokta csinálni például a személy- és várnév-szembenállások esetében: *zobolfu* – „*cast(ru)m zobolfu*” (21.), *thofu* – „*castrum thofu*” (21.), *ohtum* – „*cast(ru)m ohtu(m)*” (11.), *Borfu* – „*castrum borfu*” (34.) stb.; vö. még: „*turzol miles cumanu(s)*” (15.) – „*de monte t(ur)zol*” (16.), „*sepel magistrum agafonum*” (44.) – „*ad insulam sepel*” (50.) stb. Ez a tény is jelzi, hogy Anonymusnak itt a *Borssed* megjelöléssel különleges céljai voltak.

Annak a várnak az egykori létében, amelyet P. mester *Borssed Zovolon*-ként emleget, kételkedni nem lehet, ismerve a Magiszter ebbéli nagy pontosságát. A helyét teljes biztossággal meg lehet jelölni, romjai ma is jól láthatók. Zólyom városától délnyugatra fekszik, a Garam nyugatra forduló kanyarulatánál, ahol a folyó fölveszi a Szalatna ~ Slatina nagypatakot, és völgye igen erősen beszűkül. Itt, a Garam balpartján van a *Pustý Hrad* nevű hegy, amelynek

¹³ CD. V. 2. 545.

tetején és oldalán a vár hosszasan elterül.¹⁴ Megjegyzendő, hogy Pais tévesen adja meg e vár helyét Zólyomtól keletre.¹⁵ Ugyancsak ide kívánczik annak kiemelése, hogy az anonymusi vár nem azonos a Zólyom peremén jelenleg látható hatalmas négyszögletű várpalotával, ezt a XIV. század közepén építették, majd a XVI. században kapta mai formáját. Anonymus *Borssed Zovolon*-jának építési kora nem ismeretes, az azonban bizonyos, hogy a Magiszter idején működő vár volt, alkalmasint az óriási kiterjedésű királyi erdőbirtok központjaként is funkcionálva. 1237-től egyre több oklevelet dátumoznak 'Zólyom' keltezéssel,¹⁶ amely körülmény fontos hiteleshelyi működésről tanúskodik; valószínűbb, hogy ez a funkció inkább a várhoz kapcsolódik, mint a helységhez.

Hogy P. mester a Garam szorosában levő várban megfordult-e, arról legfőbb sejtéseink lehetnek. Mint arra máshol alkalmam lesz rámutatni, a Nyitra vára ellen felvonuló had útvonalának feltűnően pontos leírása valószínűleg azt jelzi, hogy a garamszentbenedeki bencés apátságban személyesen ismerős volt, ami gyanút adhat arra, hogy *Borssed Zovolon*-ban is járhatott, vagy arról legalább megbízhatóan tájékoztató ismereteket szerezhett. Ha a jelzett hiteleshelyi működés az első ismert zólyomi oklevél kiállításánál pár évtizeddel korábban már megkezdődött vagy szervezése megindult, a Magiszter közvetlen ismereteinek gyanúját erősítheti.

4. Annak ellenére, hogy Anonymus a szóban levő várat *Borssed zovolvn*-nak titulálta, a névadási módok általános tanúsága, meg persze a konkrét adatok vallomása alapján teljesen bizonyos, hogy annak neve „közönségesen” csak 'Zólyom' (egykori kiejtésben *Zovolyon* és *Zólyon*) lehetett. Mi lehet akkor ez a *Borssed* jelző?

¹⁴ Az itt végzett legújabb ásatások leírását, a vár alaprajzával l. VÁCLAV HANULIAK: *Archeologia Historica*. Bratislava 1999. 351–361., Benkő Elek szíves közvetítéséért köszönet. L. még Korai magyar történeti lexikon. Főszerk. KRISTÓ GYULA. Bp. 1994. 747.

¹⁵ PAIS: MAn. 150.

¹⁶ Árpádkori új okmánytár I–XII. Pest 1860–1864. (ÁÚO.) VII. 32., 33.; Az Árpád-házi királyok okleveleinek kritikai jegyzéke I–II. Szerk. SZENTPÉTERY IMRE, BORSA IVÁN. Bp. 1923–1961. (KritJegyz.) I. 191., 196. stb.

A válaszban mindenképpen az írott alakból kell kiindulni. Hogy a *Borsséd* formát nem lehet a geszta másolójának tévedéseként tekinteni, azt több körülmény is nyilvánvalóvá teszi. Általánosságban az, hogy az eredetibb 'Borsod' alak *Borsséd*-dé rontásának nem lehet sem technikai, sem lélektani oka, nem is illik bele az íráshibák szokványos típusaiba. Közelebbről és konkrétan pedig az, hogy a geszta ránk maradt kéziratának nagy többségükben igen valószínűen a másolótól származó tévesztései – mint ezt nemrégiben részletesen kimutattam¹⁷ – más hibatípusokban tömörülnek, ilyesféle hírül sincs közöttük. A kéziratban egyébként is kevés a tulajdonnevekben előforduló gemináta-betű, s az is minden esetben hosszan ejtett mássalhangzót jelöl: *Billa* (57.), *pannonia* (51.) stb.; *r* + *ss* betűkapcsolat nem is volna kiejthető. A Magiszter és másolója az igen sokszor, különféle névalakulatokban előforduló 'Bors'-féle neveket mindig egy *s*-sel írja: *Bors*, *Borsod*, *Borsona*; e névben *ss* betűkapcsolat megjelenése a geszta írásrendszerét tekintve egyszerűen elképzelhetetlen. Íráshibáról tehát a *Borsséd*-ben – mint azt már Pais is helyesen sejtette – szó sem lehet. Az *ss*-nek itt két külön hangot kell jelölnie!

Márpedig nem férhet kétség hozzá, hogy a *Borsséd*-ben P. mester a *Bors* nevet jelenítette meg, nemcsak általános névadási szokásai jegyében, hanem a szövegben hangsúlyozottan kiemelve történetbeli hősének, Borsnak e vár építésében alapvető, személyes szerepét. Ebből következik, hogy a második *s*-nek a 'Bors'-hoz mint névelemhez nincs semmi lexikai köze, az már az új névszegmentum írásképeinek kezdőbetűje. Ez a második névelem pedig nem lehet más, mint ómagyar *séd* 'patak' szavunk, miként azt utóbb Györffy is helyesen észlelte. A *Borsséd* írott alak tehát 'Bors-séd'-nek olvasandó, s második elemének a névbeli létét több tényező igazolhatja. Várneveink víznévi kapcsolatai – objektív, várépítési okokból – igen erősek, e tény a víznév-tipológiában nemcsak a magyarból, hanem más nyelvekből jól ismeretes. A *séd* pedig egyike legrégebb vízrajzi közneveinknek, még ha etimonja ismeretlen is,¹⁸ l.

¹⁷ Magyar Nyelvjárások 1999. 73–78.

¹⁸ A magyar nyelv történeti-etimológiai szótára I–IV. Főszerk. BENKŐ LORÁND. Bp. 1967–1984. (TESz.) III. 506.; Etymologisches Wörterbuch des Ungarischen I–III. Herausg. LORÁND BENKŐ. Bp. 1993–1997. (EWUng.) II. 1313.

már az 1086-i oklevél hiteles részében: „*ad fontem, qui nominatur Tuhut sedu*”,¹⁹ vö. még uo.: „*ad portum Tugut*”, „*ad puteum Tuhut*.” Hogy a *Borssed*-ben nem lehet más szó, azt az is tanúsítja, hogy az ómagyarban a *séd*-nek egyszótagúsága ellenére nincs homonimája.

Anonymus ’Bors-séd’-je, tehát a maga helyén, a gesztában a történetből következő, a névadást saját tartalmával magyarázó, logikus névalakulat. Hogy hogyan, miért kerülhetett P. mester tollára, arra alább visszatérek. Az azonban teljesen más kérdés, lehetett-e a szóban levő vár mellett ’Bors-séd’, azaz Bors nevű személyről, pontosabban Bors honfoglaló vezérről elnevezett patak, ’Bors patakja’? Akik – mint láttuk – a Magiszter *Borssed*-jét magyarázni próbálták, és benne Bors vezér nevét megtalálni vélték, két dologra támaszkodtak. Egyrészt általában az anonymusi elbeszélésnek történeti hűségére, különösen pedig a Mesternek a névadás körülményeit kimondottan felfedő sorai valószínűségére. Másrészt a vár környékén még egy Borsova-féle helynévnek a kimutathatóságára és létével egyúttal ’Bors-séd’-et igazoló szerepére. Sajnos, egyik kritériumnak sincs még csak csekélyke bizonyító ereje sem.

Bors személyének léte, honfoglaló hadakat vezérlő volta, a Garam menti – későbbi Bars megyei – foglalásban tanúsított hősi tettei, róla itt honfoglaláskori helyek elnevezése csupán P. mester szép meséjének elemei, de nem hiteles történeti tények.²⁰ Arról még ejtek szót a következőkben, hogy Anonymus történetében Bors vezér és Bars vára névadásbeli összekötéséhez is bőven férhetnek kétségek történeti és névtani szempontból egyaránt. De persze ilyen kapcsolat a Garam völgye felsőbb, zártabb zólyomi vidékének X. századi etnikai, nyelvi, névadási viszonyait tekintve még akkor is erősen anakronisztikus jellegű volna, ha egyébként a Magiszter kitűnő földrajzi ismereteivel és stratégiai érzékével valóban jól átgondoltan Bars felől szállatta meg a honfoglaló hadakkal Zólyomot.²¹

¹⁹ *Diplomata Hungarica antiquissima*. Praef. GEORGIUS GYÖRFFY. I. Bp. 1992. (DHA.) 250.

²⁰ Bors hasonló szerepének névtani hiteltelenségéről a Felső-Tisza-vidéki Borsova várnévvvel kapcsolatban másutt részletesen írtam: *Nyelv-stílus-irodalom*. Szerk. ZOLTÁN ANDRÁS. Bp. 1998. 62–67.

²¹ MÁLYUSZ: Turóc m. 4.; KRISTÓ: Várm. 377–378.

Szabó Károly nyomán Pais a vár Bors-ról való elnevezését azzal támogatta meg, hogy mellette Borsuva 'Bors-é' nevű erdőrészt van.²² Ilyen nevű erdőnek azonban sem írott forrásban, sem térképen semmi nyoma. Talán a Zólyomtól közvetlenül északra fekvő Borova hora hegy és fürdőhely, vagy a Zólyomtól jóval délebbre levő Burzova patak lett itt „erdősítve” névanalógia felhozásának kedvéért. Györffy a 'Bors-séd' „megfelelőjeként” azt hozta föl, hogy „a Zólyom-várnál délről torkolló patak felső ága Borsuva nevet viselt”.²³ Egy nagyon kis patak régebbi térképeken szerepel ugyan, ha nem is Borsuva, de Bursova (!) néven, újabb magyar és csehszlovák-szlovák térképeken mai, nyilván helyi értékű neve azonban Burzovo.²⁴ Ennek névtanilag nem lehet köze semmiféle Bors személyhez. Legalább ekkora baj, hogy ez a Burzovo nem a várnál van. A vár mellett ugyanis délről a Nyeresznyica ~ Neresznica nevű, a régi megye legdélibb részén, Tótpelsőcnél (Pliešovce) eredő nagypatak folyik a Garamba, a Burzovo pedig innen délebbre, mégpedig a jobbpartról mint mellékvíz csatlakozik a Nyeresznyicához.

5. Bár a fentiek semmit sem bizonyítanak a mellett, hogy Zólyom régi vára a valóságban valaha Bors vezér nevét viselte volna, Anonymus e nevet mégis ráragasztotta a várra. Hogy ezt miért, hogyan tette, azt a „Gesta Hungarorum” Bors-történeteinek csak az egész komplexuma, illetőleg a Magiszter korának kérdéskörébe vágó viszonyai magyarázhatják.

Mint ismeretes, Anonymus úgy formálta meg gesztájának szövegét, hogy abból saját kora számos nemzetségének ősi foglалású birtokjogai kiderüljenek.²⁵ E jogok igazolására egyrészt honfoglaló hőseinek olyan nevet adott, amely valamelyik magyar nemzetséghez kapcsolta őket, sőt nemzetségi hovatartozásukat nemegyszer konkrétan feltüntette; másrészt a honfoglaló harcokban kitűnt személyeinek Árpáddal nagy földet adományoztatott ott, ahol saját kora nemzetségeinek birtokai voltak, sőt a kapott földön többnyire várat

²² PAIS: MAn. 150.

²³ GYÖRFFY: AnGH. 142.

²⁴ L. pl. legújabban: Stivnické vrcly. Bratislava 1974. (térkép)

²⁵ L. pl.: GYÖRNY JÁNOS: Gesta rerum-gesta nobilium. Bp. 1948. 99. kk.; GYÖRFFY GYÖRGY: Anonymus. Rejtély avagy történeti forrás? Bp. 1988. (GYÖRFFY: Rejtély) 16., 107. stb.

építtetett velük, névadóként is szerepeltetve őket. A Bors-kérdéssel összefüggésben érdemes megjegyezni, hogy az adományozottak között feltűnő nagy számban, sőt a többséget képviselve vannak a Magisztertől *cumani*-ként szerepeltetett személyek: voltaképpen ilyen Csepel kivételével minden „kun”, de még róla is szigetet nevezett el a Mester. A XII–XIII. század fordulója körüli évtizedek okleveleiből tetten érhető, hogy tolla alatt több, saját korabeli személy neve elevenedik honfoglaló vezér nevévé: például Szemere semptei *comesé*,²⁶ Velek „*Aux*”-é,²⁷ Ketel Komárom környéki birtokosé,²⁸ Edemen *comesé*²⁹ stb. Anonymus mint kancellista ezek legtöbbjét személyesen ismerhette.³⁰

Árpád mindegyik vezére közül kiemelt szerepet visz a gesztában Bors. Alakjának, tevékenységének jellemzésére a Névtelen ezeket említi: *cumanus*, a hét „kun” vezér egyikének, Bungerek a fia (10.); apja révén nagy földet kap Tapolcától a Sajóig (31.); egy személyben vezet kétszer is sereget, szemben a honfoglaló hadak élén rendszerint párosan vagy éppen hármásával álló többi vezetővel (18., 34.); nagyon erős seregek vezére (18., 34.); két helyen, a Sajó-Boldva vidékén, valamint a Zólyom-erdőben hódítja, szervezi meg és fogja munkára a föld népét (18., 34.); három (!) várat épít föl: Borsodot, Barsot és Borsséd-Zólyomot, szemben a csupán egy várat építő vagy kapó többi vezetővel (18., 34.); az országhatárok kijelölésének, védelmi akadályok építésének fő megbízottja: Borsodból és Barsból e célból kel útra (18., 34., 57.); Borsodban ispáni rangot kap Árpádtól, ilyen tisztségen rajta kívül csak rokona (!), Velek részesül Szarámban (18., vö. 52.), valamint a Garam menti hódításban vezértársa (!), Hoba (37.); egyedül ő szervez megyét, Borsodot Győr (=

²⁶ FEJÉRPATAKY LÁSZLÓ: III. Béla király oklevelci. Bp. 1900. 28.

²⁷ Sopron vármegye története. Oklevéltár I–II. Szerk. NAGY IMRE. Sopron 1889–1891. (SoprOkI.) I. 15.

²⁸ ÁÚO. VII. 180.

²⁹ ÁÚO. XII. 680.; vö. még Regestrum Varadiense... Ed. JOANNIS KARÁCSONYI et SAMUELIS BOROVSZKY. Bp. 1903. 125.

³⁰ L.: GYÖRFFY GYÖRGY: Krónikáink és a magyar őstörténet. Bp. 1948. 99. kk.; GYÖRFFY: Rcjrtély 24., 46., 59., 106., 108. stb.; ifj. HORVÁTH JÁNOS: Irodalomtörténeti Közlemények (IrtörtK.) 1966. 43–46.

Diósgyőr) és Borsod várából (31.); a magyarság egyik ősi eredetmondájának, a csodaszarvas űzésének reminiszenciájaként szarvasüldözés és -elejtés után érkezik oda, ahol majd Bars várát felépíti (34.). Nincs még egy szereplője a gesztának, aki ilyen sokrétű tevékenységet folytatott volna, és főként több szerepben is ennyire kivételes beállítást kapott volna a Magisztertől!

A XII–XIII. század fordulója körüli évtizedekben élt a kor nevezetes személyisége: Bors ispán, a király rokona, Domonkos bán fia, a Miskolc-nemzetség tagja; vö. pl.: II. Endre oklevelében, 1225: „*noster cognatus et in omnibus semper fidelis Bors comes*”;³¹ +1237 [1240 k.]: „*Bors comes de genere Myskouch*”.³² Tevékenysége mindenekelőtt a Kedhel → Borsmonostora ~ Heiligenkreuz melletti Babaduri-i → Szent Márton hegyi cisztercita, Miskolc-nemzetségi monostor körül forgott, de sok más helyen volt még birtoka; az oklevelek sokszor szólnak hatalmaskodásáról, mohóságáról, pápai vizsgálat is folyt ellene.³³ Meg kell jegyezni, hogy ez a „mi” Bors *comes*ünk természetesen nem azonos azzal a Bors *comesszel*, aki a XIV. századi krónikakompozíció szerint az 1128 körüli trónviszályokban játszott szerepet.³⁴

A későbbben élt Bors ispánt Anonymus kétségtelenül közelről ismerte.³⁵ Ennek feltevésére – kortársi voltukon túl – alapot ad egyfelől a Magiszter kancellista volta, ebből következő széles ismeretségi köre a nemzetségeket, nemzetségfőket illetően, másfelől Bors közéleti szerepe, birtokainak sokasága, földje például Esztergom vidékén, *curia*ja a városban stb.³⁶ E tekintetben érde-

³¹ SoprOkl. I. 10.

³² ÁÚO. XI. 299.

³³ Bors ispán dolgairól l. bővebben: KOVÁCS IGNÁCZ: A borsmonostori apátság története. Sopron 1910. (KOVÁCS: Borsm. tört.) passim; SZENTPÉTERY IMRE: A borsmonostori apátság árpádkori oklevelei. Bp. 1916. (SZENTPÉTERY: Borsm. okl.) passim. Vö. még KARÁCSONYI JÁNOS: A magyar nemzetségek a XIV. század közepéig I–III. Bp. 1900–1901. (KARÁCSONYI: MNemz.) II. 364–366.

³⁴ L. SRH. I. 444. A korai Bors *comes* kérdésre l. MAKK FERENC: Acta Universitatis Szegediensis de Attila József nominatae. Acta Historica. Tomus XL. 37–38.

³⁵ GYÖRFFY: Rejtély 59. és 103. is biztosnak tekinti a két személy viszonyát; l. még ifj. HORVÁTH JÁNOS: IrtörtK. 1966. 43–46.

³⁶ L. KOVÁCS: Borsm. tört. 35–36.

mes figyelni azokra a XIII. század első évtizedeiből származó oklevélhamisítványokra is, amelyek III. Béla, főleg II. Endre kancelláriájában sorozatban készültek Domonkos bán, méginkább Bors ispán birtokjogainak bizonyítására.³⁷ Abbéli gyanúmat, hogy ezen oklevélhamisításokhoz P. mesternek valamiféle köze lehetett, más alkalommal talán lesz még módom előadni. Anonymusnak Bors családja más tagjait érintő „Gesta Hungarorum”-beli kitételeire l. még alább.

Borsék és Anonymus viszonya fölveti annak lehetőségét, sőt valószínűségét, hogy a Magiszter a maga eszközeivel segítette az ispán birtoklásainak, illetve birtokaspirációinak bizonyítását. Hogy Borsnak voltak ilyen irányban kevésbé jogos törekvései is, arra példa lehet az az 1237-re hamisan, de 1240 körül már valóban keltezett végrendelet-féléje, amelyben a főember borsodi, Sajó menti (!) helységeket hagyott a borsmonostori apátságra, mégpedig olyanokat, amelyeknek – az e vonatkozásban feltehetően bizonytalan jogi viszonyok miatt – a monostor sohasem volt birtokában, s így a végrendelet koncepciók rendeltetésűnek látszik.³⁸

Nincs tehát abban semmi rendkívüli, hogy a Névtelen kortársát, Bors ispánt eleveníti meg a honszerző „kun” Bors vezér alakjában, vele az ispán ősi birtoklási, foglalási jogait ugyanúgy illesztve bele gesztájába az írás elhithető, hitelesítő erejével, mint tette azt a többi honfoglaló nemzetséggel, illetőleg azok tagjaival. Sőt az lenne a meglepő, ha a köztük bizton meglevő személyes kapcsolatokat tekintve éppen Bors ispánnak ne tette volna meg ezt a szíves-séget. Hogy a Borsékkal való viszonya ez irányban vezette tollát, arra fontos tanúságtételnek látszik, hogy ugyanezt tette Bors ispán apósával, Velekkel is. Velek leánya, Anna volt Bors ispán első felesége, vö. 1225: „*post mortem uxoris comitis B(ors) filie ducis Velek*”; „*Ego Anna, Vxor Bors Comit*is”.³⁹ Így mintegy

³⁷ L. SZENTPÉTERY: Borsm. okl. 109–110., 113–121.

³⁸ L. SZENTPÉTERY: Borsm. okl. 65–66.

³⁹ SoprOkl. I. 15.; CD. III. 2. 269.

családi láncolatban kötődnek össze a Magiszter szolgálattételei.⁴⁰ A geszta meséjében Velek szintén fontos személyiség: alakját külön kiemeli, hogy több helyen is vitézkedik, de főként Ménmarót megrendszabályozásában (20., 50–52.); hogy leánykérő szerepet teljesít a fejedelmi ház számára (52.); hogy Borson (!) és Hobán kívül csak ő kap ispánságot Árpádtól (51.); hogy leszármazottját, Torda-t név szerint prezentálja (19.). Torda püspök személye a családi szálak továbbszövésén túl azért jelentős még az ügyben, mert a Magiszter történetiszövésebe szervesen, mintegy külön megemlézésre méltó szereplőként tűnik elő. Személyiségének ez a sajátos színre hozatala szintén az érzelmi vonzódás jelzéseként fogható föl a Bors-család irányában. De arra nem látok elegendő okot, hogy a szoros ismereti, esetleg érdekbeli viszonyok kifejeződésén túlmenően Anonymus éppen sajátmagát rejtette volna el Torda püspök alakja mögött – mint azt ifj. Horváth János gondolta.⁴¹

Hogy Béla király jegyzője Bors vezér honfoglaló szerepét miért kötötte kifejezetten két vidékhez, Borsodhoz, és a Garam mentéhez, annak céljaiban az előbbiekből következő, saját korabeli konkrét adottságokkal is megalapozott okai voltak. Sommásan kifejezve: e vidékeken találta meg – alkalmasint itt kereste tudatosan – a megfelelő fogódzókat szándéka realizálásához, ezeket felhasználva e két helyen tudta és akarta Bors ősi foglaló jussát kidomborítani.

Karácsonyi szerint a Miskolc-nemzetségnek Borsodban volt az eredeti fészke;⁴² Györffy e nemzetséget nem tartja ezen a tájon ősfoglalónak, szerinte csak Borsod vára első ispánjának névadó szerepe érvényesült e dologban.⁴³ Véleményem az, hogy – az Örsúr-nemzetség korai borsodi szerepe ellenére – Karácsonyi járt közelebb a valósághoz, de az ügyben elsőrendűen nem is ez a lényeges, hanem az, hogy Anonymus korában a Miskolc-nemzetségnek s benne a Borsoknak igen erős hagyományai lehettek Borsodban, és ezeket Bors

---

⁴⁰ GYÖRFFY: Rejtély 40. és 47. szintén rámutat Velek különleges szerepére P. mester ismeretkörében. Vö. még: ifj. HORVÁTH JÁNOS: IrtörtK. 1966. 49–51.; FEHÉRTÓI KATALIN: MNy. 1993. 326. kk.

⁴¹ L. ifj. HORVÁTH JÁNOS: IrtörtK. 1966. 48. kk.

⁴² KARÁCSONYI: MNemz. II. 365.

⁴³ GYÖRFFY I. 737.

ispán szívesen vezette vissza minél messzebb időig. Mindenesetre e hagyományt a Miskolc-nemzetség több ágának itteni birtoklása, valamint a Miskolc és Borsod helynevek akkori jól ismertségének tanúságtevő ereje is megalapozta; l. +1194 [1230 k.]: „*castrum Borsod*”;⁴⁴ 1225: *Myschouch*.⁴⁵ Annak gesztabeli megörökítése, hogy Bors vezér építette fel Borsod várát és gyűjtötte össze az ottani lakosokat (18.), valószínűleg nem független Bors ispánnak a már említett +1234 [1240 k.]-i, visszakeltetett oklevélből kitűnő birtokigényétől; az örökség bizonyításának célpontjai: „*Wodna, Twan, Hyrnouch et Karachenfolou; et partem tributum de ponte, qui est super aquam Soyov*”;⁴⁶ tudniillik mindezek közvetlenül Borsod várától nyugatra fekszenek, a Sajó völgyében.

Bors vezér Garam-menti foglalásának megálmodásában is igen jelentős szerepe volt Anonymus nevek iránti nagy érzékenységének és azok ügyes felhasználásának. Számára nagyon jól jött Bars várának neve, melyet a labiális *a* hang akkori *o*-s jelölésére alapozva könnyedén azonosíthatott a Bors személynévvel. Találékonyága mögött azonban nemcsak történeti hitelesség nincs, hanem az ötlet, melyet aztán a modern filológiában tudományos bizonyosságnak vettek, névtanilag sem áll szilárd lábakon. E származtatás lehetőségét ugyan nem lehet teljesen kizárni,⁴⁷ de ellene számos, itt nem részletezhető tényező szól, például a Bars helynévnek a régi Borcs ~ Barcs személy- és helynevekhez viszonyulásának tisztázatlansága, egy 'Bors' típusú névstruktúrában az *o* nyíltabbá válásának súlyos hangtörténeti akadályai, a Bars helynév korai német Bersenburg megfelelőjében az első *e*-nek eredeti magyar *a*-ra való visszamenése stb. Továbbá a Garam mentén nagy valószínűséggel járatos Magiszter ismerhetett itt Bors nevű személyeket, ami nem üres feltevés, hiszen a XIII. századi oklevelek tanúsága szerint Bars megye területén több Bors nevű

⁴⁴ GYÖRFFY I. 761.

⁴⁵ GYÖRFFY I. 788.

⁴⁶ Urkundenbuch des Burgenlandes ... I–IV. Graz–Köln–Wien 1955–1985. I. 106.

⁴⁷ Vö. MELICH: HonfMg. 361.; KISS: FNEsz. I. 172.

birtokos élt,⁴⁸ s még ha ezek jó része a Bés-nemzetségben⁴⁹ és a század második feléből mutatható is ki, a nevek családi öröklésének ismert ténye a Bors személynév itteni korábbi divatját bőven alátámaszthatja. Végül a Miskolc-nemzetség Garam-völgyi birtokairól az anonymusi időknél későbből adatok vannak,⁵⁰ s ha e birtoklás előzményeiről a Magiszternek volt tudomása, akkor itt is van egy olyan szál, amellyel Bors vezért mint hódítót Barshoz köthette.

Mindezen körülmények számbavétele az egyik oldalról rávilágít arra, hogy P. mester Árpád alvezérei közül miért éppen Borsot viszi külön kiemelt szerepekben a Garamhoz, a másik oldalról elvezet oda, hogy meséjében a Garam völgyében hódító Bors vezér személye mögött szintén saját kora Bors-családjának, közelebbről Bors ispánnak megörökítési szándéka áll, akárcsak az iránta érzett tiszteletből, de esetleg birtokjogi igazolás végett is. Bors ispán szerepének az ügybe való belejátszásáról azért nem lehet sok kétségünk, mert Anonymus teljesen világosan megmondja, hogy a Barsban hódító Bors azonos a Borsodban foglalóval, ez utóbbi pedig – mint láttuk – Bors ispán honfoglalás-kori előképe. Bors vezér anonymusi alakja azonban persze a Garam-völgyi eseményekben csak a képzelet szülötte, nem történeti valóság, így akár mint honfoglaló, akár mint e vidéken ősfoglaló nem vehető számításba. Ezért eléggé kétségesnek látszik Györffynek az a tézise, hogy „Bars megye volt Bors nemzetségének eredeti szállásterülete és Bars vára volt Bors vezér (nemzetségfő) székhelye.”⁵¹

Anonymusnak a borsodi utáni második, barsi–garami Bors-története nem fejeződik be a folyó alsó völgyszakaszának a meghódításával. Bors vezért és seregét tovább viszi a Garam mentén észak felé, a Zólyom-erdőbe és abban 'Borsséd-Zovolyon' várig. Nagyon valószínűen feltehető garamszentbenedeki

---

⁴⁸ L. pl.: ÁÚO. VII. 129., IX. 405.; GYÖRFFY I. 439., 452., 463., 469., 485. stb. Vö. még: WERTNER MÓR: Turul 1904. 68–71.

⁴⁹ Vö. GYÖRFFY I. 415. Sem Bors-nemzetségnek, sem a Bés-nemzetség helyébe léptetett Miskolc-Bés nemzetségnek a feltevésére nem látok elegendő alapot.

⁵⁰ GYÖRFFY I. 474., 484.

⁵¹ GYÖRFFY I. 415.

látogatása alkalmával – mint már említettem – vagy maga járta be az utat egészen Zólyomig, vagy pontos értesülést kapott az útszakasz további jellemzőiről, mindenekelőtt a zólyomi erdőgazdaságról, továbbá Zólyom váráról.

Érdekes és jellemző, hogy ezen az útvonalon is vannak „Bors-nyomok” a XIII. század első feléből. Észak-Barsban, már a *Silva Zovolyon* területén, Zólyomtól nyugatra feküdt a Garam mellett Revistye. Úgy látszik, hogy ezen a helyen a délebbre, a Garam menti Váradon – melyet a Magiszter is megemleget gesztájában (!) – és Türen birtokos Bés-nemzetségbeli Borsoknak birtokszerzési szándékaik lehettek. Bors ~ Borcs fia (testvére?) Leusták ispán 1228-ban meg is vásárolta Revistyét; vö. pl.: „*Leustachis comite, filio Borch ... terram Ryuchka nomine et terram nomine Bela*”; „*Leustachii emptoris et fratris eius Borch ... apud torrentem Bela*”.⁵² Nem lehetetlen, hogy P. mester ez ügyben is „felszedett” saját korából valamit Bors-történetéhez.

6. Bors vezér történetét azzal az aktussal zárja le a Névtelen fantáziája, hogy hőstét a barsi hódítás végén egészen Zólyom váráig viszi el, s az ott látott vagy legalább hírből ismert várat megteszi Bors immár harmadik építményének, felruházva ezt is a vezér nevével. A valóságban 'Zovolyon' nevű vár tehát kifejezetten Bors vezér kedvéért, „művi” módon kapta meg P. mestertől 'Borsséd' jelzőjét, amelyben a 'Bors' elem mellett a 'séd' elem funkcionálisan csak járulékclem. Következésképpen az egész, különlegesen ritka halmozásos 'Borsséd Zovolyon' névalakulat egyértelműen a Bors személynév kiemelése jegyében született meg. Hogy aztán hősének Zólyom váráig való vitelével és itt helynévadási szerep felruházásával a messzi földre eljutó, nagy hódítás dicsőségének megörökítésén kívül, ezen keresztül Bors ispán irányában a tiszteleten, hálán, illetőleg őse ilyen nagy területi távlatokat átfogó szerepének felidézésén kívül volt-e még a Magiszternek egyéb különleges, például valamiféle érdekérvényesítési szándéka, arra a még a XIII. század elején is nagyon periferikus helyzetű zólyomi vidékre való tekintettel már csak a találgatás szintjén lehetne válaszolni.

⁵² CDES. I. 247. *Bela* Revistye mellett feküdt: GYÖRFFY I. 433.; vö. még uo. 469. L. még: KARÁCSONYI: MNemz. I. 240–241.; WERTNER MÓR: Turul 1904. 68–71.

De ha a vár nevében magának a 'Bors' elemnek a szerepére a Bors-történet idevágó, lezáró szakasza feleletet is ad, a 'séd'-nek a várnévbe kerülése még magyarázatra szorulna. A 'Borsséd'-be az író által tendenciózusan bevitt *Bors*-on kívül látszólag az üres, funkciótlan *séd*-re is van a Mester szemszögéből némileg logikus – és tudatos helynévalkotást feltételező – válasz. Az tudniillik, hogy a helynévbe a személynévi előtag magában állásának (*Bors-Zovolyon) kiküszöbölésére szinte szükségszerűen be kellett illesztenie még valami, kifejezetten helyjelölő tartalmú szót, mivel nem hagyhatta számításán kívül, hogy egy éppen előzőleg leírt, Bors építette várnak: Bars várának már adott egy – szerinte – 'Bors' nevet. Mégis, ismerve, hogy Anonymus még személynéveket sem szokott légből kapottan előhívni, hiszen a szereplők névhiánya esetén legfölből létrehozta őket helynevekből, helyneveket pedig különös gondossággal, szinte filologikus hűséggel ír le, az az érzésem, hogy a 'Borsséd'-et is valamely ottani, valóságos helynév, közelebből víznév alapján keltette életre. Mégpedig olyan víznévből kiindulva, amelyben hősének, Borsnak a nevét meg tudta találni, s amelyet történetébe alkalmas módon, a névi hitelességen csorbát alig ejtve be tudott építeni. Ilyesféle fogásokkal a Mester másutt is él, hiszen például Ungvárnak Hungvár (*Castrum Hung*) nevet ad (13.) avégett, hogy a 'magyar' népnév (szerinte eredetileg *Hunguarius*) helységnévben is megjelenjék. De „csinált” helynév – egyébként reális névi alapon – van nála még jónéhány: a Nagyszigetet *Insula Sepel*-lé alakítja (51.) a Csepel helységnév és az abból létrehozott Csepel kun lovászmester kedvéért; a Ladán-rév-et is *Portus ladeus*-ként jeleníti meg (20.), mert Sajó(lád)-dal összekombinálja stb.⁵³

Persze azt sem lehet teljesen kizárni, hogy egy szláv Bôrova-féle pataknévben (= 'Bór-víz, Bór-patak') vélt fölfedezni egy 'Borsséd'-dé tehető magyar 'Bórséd'-et, a szláv *-ova* víznévképzőt a magyarba – ott nem lévén külön víznévképző – a *séd* utótaggal téve át. A zólyomi területen Bôrova pataknév lehetett éppen elég (l. alább a *bôr* szerepét a környék szláv helynévadásában), s a Névtelennek sem kellett az efféle áttételhez valami nagy szláv nyelvi tudás. Csekélykével egyébként rendelkezhetett is; vö. „*castrum*

⁵³ L. BENKŐ LORÁND: Névtani Értesítő 1999. 19. kk.

fortissimum de terra. q(uo)d nominauer(un)t fclauī se(cun)d(um) suu(m) surungrad.” (40.)

Nézetem szerint P. magiszter 'Bors-séd'-je mégis inkább egy magyar '*Bór-séd' pataknév alapján állhatott elő, mely a valóságban persze aligha volt Zólyom régi vára elnevezésének valamiféle előtag-eleme, de amely nevet valahonnan a vár környékéről ismerhetett, róla onnan értesülést szerezhetett. Hogy a 'Bór-séd' víznév a vár környékén meglehetett, az nemcsak a furcsa 'Borsséd Zovolyon' névalakulat előtagjának magyarázati kényszere. A régi magyar *séd* elemről már volt szó, a *bór* pedig több más homonim társával együtt szintén megvolt az ómagyarban. A mi számunkra e homonimák közül a 'fenyő' jelentésű a fontos; l. pl.: 1262/1612: „*Sub arbore Borffu*”, 1269/1290: „*ad duas arbores nyrfa et borfu*”, 1372: „*ad arborem Borfencu*”⁵⁴ stb.; *bór* ~ *búr* ~ *buor* alakban ma is él mint nyugati palóc (!) – Nyitra, Bars, Hont megyei – tájszó.⁵⁵ a magyarban korai átvétel a szlovákból: < szlovák *bór* 'erdei fenyő' < ószláv *borŭ* 'ua.'⁵⁶ A vele képzett helynevek az egykori Zólyom-erdő későbbi mai területén sűrűn előfordulnak, főként víznévként és víznévből másodlagosan lett helységnévként: Borove (Liptó m.), Borova mocsár (R. Turóc m.), Borovce (R. Nyitra m.) stb.⁵⁷ Még lényegesebb, hogy ez a *bór* ~ *búr* Zólyom szorosabb környékén is számos, régi és újabb, szlovák és magyar helynévben felbukkan: Zólyomtól nyugatra: 1228: „*Brisneborod*”,⁵⁸ Zólyom város északi peremén: Borova hora hegy és forrás (fürdő); Zólyomtól délre: 1275: „*fluvius Bur*”, *Burwelge*, 1291: „*fons Bury*”, 1337: „*aqua Bori*”;⁵⁹ 1245: *Burfen* helység, +1135/1566: *Bory* helység (az utóbbiak neve ma: Búrpaták, valamint Borfő = Kálnaborfő ~ Brňhovec és Bori ~ Bory helységek a R.

⁵⁴ Magyar oklevél-szótár. Gyűjt. SZAMOTA ISTVÁN. Bp. 1902–1906. (Oklsz.) 86–87.

⁵⁵ L. pl. Új magyar tájszótár I. Főszerk. B. LÖRINCZY ÉVA. Bp. 1979. 546., 636.

⁵⁶ Magyar etymologiai szótár I–II. Írta GOMBÓCZ ZOLTÁN és MELICH JÁNOS. Bp. 1914–1943. I. 125.; KNIEZSA ISTVÁN: A magyar nyelv szláv jövevényszavai. Bp. 1955. 100.; TESz. I. 342.; EWUng. I. 125.; ugyanc többől: boróka, borovicska.

⁵⁷ L. pl.: KARÁCSONYI JÁNOS: MNy. 1908. 354.; GYÖRFFY IV. 358.; Magyarország történeti helységnévtára. Liptó megye. Szerk. HAJDÚ MIHÁLY, SZAKSZÓNE SIN ARANKA. Bp. 1994. 46.

⁵⁸ CDES. I. 247.

⁵⁹ BAKÁCS ISTVÁN: Hont vármegye Mohács előtt. Bp. 1971. 95.

Hont megyében⁶⁰). A 'Bórséd' régi magyar fél és teljes szinonimáira l. még pl.: 1312: *Burpathaka*, 1390: *Borpatak*; 1360: *Fenevpatak*, 1373: *Fenyvespataka* stb.⁶¹ Meg kell még jegyezni, hogy a víznevekben szereplő 'bór' és 'fenyő' szinonimitására éppen a borsmonostori apátság alapítólevelében is található példa: +1075/+1217: „*rivuli nomine Feniosaunicza*”.⁶² A *séd*-re pedig a zólyomi *praedium* területéről is van adat: 1234: *Sydsir*.⁶³

Egy korai 'Borséd' pataknev Zólyomnál azért sem volna meglepő, mert az egykori erdőuraldom, erdőispánság területén a XIII. században már jócskán van magyar helynévadás; l. pl.: 1250: „*ad locum, qui Hassagh dicitur*”, „*caput Egur nuncupatum*”, „*de Egurfev*”;⁶⁴ 1263: „*montem planum Meztelenhegy*”;⁶⁵ 1295: „*locum Zarazpotok*”;⁶⁶ stb. A régi zólyomi várat három nagy folyóvíz környezi: a Garam, a Szalatna és a Nyeresznyica. Ezek régi, ismert adataik mellett már csak azért sem lehetnek azonosak a 'Borséd'-del, mert az 'séd' eleme miatt náluk sokkal kisebb víz lehetett. A Burzovo patak (l. előbb) meg helyzete, valamint más etimonja miatt nem jöhet e tekintetben számításba. Talán a nagy méretű Pustý Hrad várhegyről lejövvő vagy annak közelében folyó kis patakról lehet inkább szó, melynek nevét rég elmoshatta az idő, feljegyzésre meg Anonymus 'Borsséd'-dé alakításán kívül nem is igen juthatott, amennyiben a Magiszter valóban ebbe vitte bele kedvenc Bors vezérének nevét. Mindez a behelyettesítési lehetőség azonban már csak ráadás, nem érinti a Bors-kérdés lényegét.

⁶⁰ GYÖRFFY IV. 180., 181.; vö. még KISS: FNESz. I. 239., 673.

⁶¹ OklSz. 753–757., 241.

⁶² DHA. 213.

⁶³ CD. III. 2. 402.

⁶⁴ CD. IV. 2. 60–61.

⁶⁵ CD. IV. 3. 143.

⁶⁶ KritJegyz. II. 4. 145.